

2000'li Yıllarda Türk Tarımının Görünümü Üzerine Bir Değerlendirme

ÖZET

Gerek gelişmiş gerekse gelişmekte olan bütün ülkelerde tarım sektörü, çok sayıda stratejik işleve sahiptir. Tarımsal ürünler, insanların besin gereksinimini karşıladığı gibi, sanayi sektöründe hammadde olarak da kullanılmaktadır. Öte yandan az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde tarım sektörü istihdam deposudur. Tarımsal üretimin, ulusal üretime ve dış ticarete yaptığı katkıları da unutmamak gerekir. Bütün bu işlevlerin etkili bir şekilde yerine getirilmesi için, sektörün sürekli olarak takip edilmesi, içsel ve dışsal gelişmelere göre gerekli önlemlerin alınması gerekmektedir.

Bu çalışmanın amacı, tarımsal istatistikler ve bu konuda yapılan değerlendirmeleri inceleyerek, tarım sektörünün genel sorunlarını ortaya koymak ve bazı öneriler sunmaktır.

ABSTRACT

An Assessment on Turkey's Agricultural Sector in 2000s

Agricultural sector has many strategic functions both in developed countries and in those that are developing. Besides being consumed as food, agricultural products are also used as raw material in the industrial sector. In addition to this, agricultural sector offers a huge volume of employment in developing and underdeveloped countries while it contributes substantially to national production and foreign trade. In order to ensure the efficiency of all these functions, it's of high importance to monitor the sector on a regular basis and take the necessary precautions against internal and external events that may occur.

The aim of this study is to display the main problems in the agricultural sector and make some advises by analyzing evaluations and agricultural statistics.

1. Giriş

Tarım sektörü, esas olarak bitkisel ve hayvansal üretim faaliyetlerinin yürütüldüğü sektördür. Tarımsal üretimin en önemli ve ilk fonksiyonu, besin ihtiyacının karşılanmasıdır. Diğer bir ifade ile, ilk defa yapılmaya başlandığı dönemlerden günümüze, tarımsal üretimin arkasındaki temel saik, gıda gereksiniminin karşılanmasıdır. Gıda gereksinimi, esas itibarıyla, bireysel ya da aile düzeyindeki bir gereksinimi ifade etmektedir. Ancak kırsal alanlarda yaşayan nüfusun kısmen yerleşik duruma geçmeye başlaması ve kent nüfusunun artması ile birlikte, tarımsal üretimde öz tüketime dönük üretim anlayışının yanısıra piyasaya dönük üretim anlayışı da etkili olmaya başlamıştır. Piyasaya dönük üretim anlayışı, tarımsal üretimin parasallaşarak GSYİH'ye doğrudan katkı yapmasına yol açmıştır. Öte yandan piyasaya dönük üretim, diğer

sektörlerin hammadde ihtiyaçlarının karşılanması açısından da önemli bir gelişmedir. Sanayi sektörü, birçok tarımsal ürünü girdi olarak kullanıp, katma değer meydana getirmektedir. Teknolojik gelişmeler, sanayi sektörüne kendi girdisini üretme olanağını kısmen sağlasa da, halen büyük ölçüde hammadde olarak tarımsal ürünler kullanılmaktadır.

Tarım sektörünün, ulusal gelire doğrudan ve diğer sektörlerle hammadde sağlayarak dolaylı yoldan katkı yapması, sektörün insanların besin gereksinimini sağlama işlevinin zayıfladığı şeklinde değerlendirilmemelidir. Bilakis, tarım dışı alanlarda yaşayan nüfusun artması, tarımın bu işlevini daha da önemli hale getirmiştir.

Tarım sektörünün katkıları sadece yukarıda sayılanlar ile sınırlı değildir. Tarımsal ürünlerin ihracı ile elde edilen döviz geliri hiç de küçümsenecek

düzeyde değildir. Ayrıca sektörün iktisadi kriz dönemlerinde istihdam olanağı sağlayarak üstlendiği emniyet sübabı rolünü de göz ardı etmemek gerekir.

Tarım sektörünün işlevlerini etkili bir şekilde yerine getirmesi ve iktisadi gelişme sürecine bağlı olarak tarım dışı alanlara artan göçe rağmen, önemli bir istihdam alanı olma özelliğini sürdürmesi, çeşitli destekleme politikalarının uygulanmasını zorunlu kılmaktadır. Gelişmiş ve gelişmekte olan bütün ülkeler, tarım sektörünü desteklemektedirler. Bu noktada önemli bir yanlış algılamaya dikkat çekmek gerekir. Şöyle ki, gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan ülkeler, tarımsal destek miktarının ulusal gelire oranı açısından karşılaştırıldığında, gelişmiş ülkelerin tarıma daha az önem verdiği sonucuna ulaşılabilir. Ancak gelişmiş ülkelerde ulusal gelir seviyesinin görece olarak yüksek olduğu gerçeği göz önüne alındığında, bu sonucun doğru olmadığı anlaşılır. Öte yandan gelişmekte olan ülkelerde tarım sektörünün desteklenmesi hususunu irdelerken, bu ülkelerin özgün koşullarını göz ardı etmemek gerekir.

Bu çalışmada, tarım sektörünün genel durumu, sorunları ve tarımsal destekleme politikaları hakkında açıklamalar yapıldıktan sonra, bazı öneriler sunulacaktır.

2. Tarım Sektörünün Genel Durumu

Tarım sektörünün genel durumu, tarımsal üretim ve sorunları, tarımın dış ticaret içindeki önemi ve tarımsal istihdamın toplam istihdam içerisindeki ağırlığı göz önüne alınarak incelenebilir.

Tarımsal Üretim

Tarımsal Üretimden söz edilirken, bitkisel üretim ve hayvansal üretim şeklinde bir sınıflandırma yapılır.

Bitkisel Üretim

Türkiye’de temel tarımsal ürünler üretiminin özellikleri analiz edildiğinde aşağıdaki sonuçlar çıkarılabilir:

— Tablo 1 esas alındığında, temel tarımsal ürünler üretim miktarının ve tarım katma değerinin 2001 – 2006 yılları arasındaki istikrarsız bir trend sergilediği gayet açıktır. Söz konusu dönemde bazı yıllarda artış gösteren üretim miktarı hemen er-

tesi yıl keskin bir düşüş eğilimi göstermektedir. Tarımsal üretimin istikrarsızlığı, sektörel büyüme hızlarına bakılarak da anlaşılır. Tablo 2’de görüldüğü gibi, Türkiye’de büyüme istikrarsızlığı diğer sektörlerin yanı sıra, tarım sektöründe de gözlenmektedir.

— Türkiye’de en çok üretilen tarımsal ürün, buğdaydır. En çok tüketilen besin kaynaklarından biri olması, bozulmadan uzun süre muhafaza edilebilmesi, iklim koşullarından çok fazla etkilenmemesi ve nakde kolay dönüştürülebilmesi nedeniyle hemen hemen bütün tarımsal bölgelerde buğday üretimi yapılmaktadır. Türkiye’nin bütün bölgelerinde üretim yapılmasına karşın, 2004 yılından önce buğday ithalatı yapılmaktaydı. Tarım Bakanlığı’nın aldığı bazı önlemler sayesinde buğday üretiminde pozitif gelişmeler gözlenmektedir. Tablo 1’de görüldüğü gibi, 2003 yılında 19.000 ton olan buğday üretimi, 2005 yılında 21.500 tona yükselmiştir. Buğday üretimini artırmak amacıyla Tarım Bakanlığı’nca alınan önlemler şunlardır (Eker, 2007: 24-25; Sabah Gazetesi, 2007; T.B.a):

i. Süne ile mücadelede uçak kullanma yöntemi yerine, yer aletleri kullanılmaya başlanmıştır. Süne, buğday üretimini olumsuz yönde etkileyen en önemli sorunlardan biridir. Bu konuda uçak ile mücadele yöntemine başvurulduğunda, çevreye bırakılan kalıntılar buğday üretiminde verimliliği azalttığı gibi diğer bitkiler de olumsuz etkilenir. Yer aletlerinin kullanımı sayesinde, sünenin yol açtığı %4’lük üretim kaybı, %1’e gerilemiştir.

ii. Sertifikalı tohum kullanımı artırılmıştır.

Son yıllarda buğdayın yanı sıra diğer birçok bitkisel ürün için sertifikalı tohum kullanımı artmıştır. 2002 yılında 80 bin ton olan sertifikalı tohum kullanımı, 2006 yılında 353 bin tona çıkarılmıştır. Sertifikalı tohum kullanan üreticilere yönelik destek uygulaması ilk kez 2005 yılında yapılmıştır (Eker, 2007: 24).

Buğday üretiminde 2007 yılında yaşanan kuraklık nedeniyle büyük kayıplar ortaya çıkmıştır. Üretim daralmasının ortaya çıkardığı ithalat gereksinimi, fiyat artışlarını körüklemektedir.

Türkiye’de tarımsal üretimin seyri aşağıdaki Tablo 1 yardımı ile izlenebilir.

Tablo 1: Temel Tarımsal Ürünler Üretimi (Bin Ton)

	2001	2002	%	2003	%	2004	%	2005	%	2006(1)	%
HUBUBAT											
Buğday	19.000	19.500	2,6	19.000	-2,6	21.000	10,5	21.500	2,4	20.000	
Arpa	7.500	8.300	10,7	8.100	-2,4	9.000	11,1	9.500	5,6	9.500	0,0
Mısır	2.200	2.100	-4,5	2.800	33,3	3.000	7,1	4.200	40,0	3.850	-8,3
BAKLAGİLLER											
Mercimek	460	500	8,7	485	-3,0	480	-1,0	520	8,3	585	12,5
Nohut	535	650	21,5	600	-7,7	620	3,3	600	-3,2	600	0,0
Kuru Fasulye	225	250	11,1	250	0,0	250	0,0	210	-16,0	200	-4,8
SANAYİ BİTKİLERİ											
Şeker Pancarı	12.633	16.523	30,8	12.623	-23,6	13.517	7,1	15.181	12,3	14.500	-4,5
Pamuk	900	979	8,7	903	-7,7	945	4,7	862	-8,8	924	7,1
Tütün	145	153	5,4	112	-26,6	134	19,4	148	10,2	118	-20,3
YAĞLI TOHUMLAR											
Pamuk Tohumu	1.438	1.563	8,7	1.443	-7,7	1.510	4,7	1.378	-8,8	1.476	7,1
Ayçiçeği	650	850	30,8	800	-5,9	900	12,5	975	8,3	1.060	8,7
Yerli Sığı	72	90	25,0	85	-5,6	80	-5,9	85	6,3	84	-1,2
YUMURU BİTKİLERİ											
Patates	5.000	5.200	4,0	5.300	1,9	4.800	-9,4	4.090	-14,8	4.230	3,4
Soğan (Kuru)	2.150	2.050	-4,7	1.750	-14,6	2.040	16,6	2.070	1,5	1.750	-15,5
MEYVESİ YEMEN SEBZELER											
Karpuz-Kavun	5.795	6.395	10,4	5.990	-7,0	5.575	-6,3	5.795	3,9	5.575	-3,8
Domates	8.425	9.450	12,2	9.820	3,9	9.440	-3,9	10.050	6,5	9.800	-2,5
MEYVELER											
Üzüm ve İncir	3.485	3.750	7,6	3.880	3,5	3.775	-2,7	4.135	9,5	3.975	-3,9
Turuncuğiller	2.478	2.493	0,6	2.488	-0,2	2.708	8,8	2.913	7,6	3.049	4,7
Fındık	625	600	-4,0	480	-20,0	350	-27,1	530	51,4	650	22,6
Elma	2.450	2.200	-10,2	2.600	18,2	2.100	-19,2	2.570	22,4	2.080	-19,1
Zeytin	600	1.800	200,0	850	-52,8	1.600	88,2	1.200	-25,0	1.650	37,5
Çay	825	792	-4,0	869	9,8	1.105	27,2	1.192	7,9	1.059	-11,2
Tarım Katma Değeri (1987 Fiyatlarıyla Milyon YTL)	14.923	15.948	6,9	15.549	-2,5	15.863	2,0	16.756 ⁽¹⁾	5,6	-	-

Kaynak: DPT; **Temel Ekonomik Göstergeler**, Aralık 2006.

Tablo 2: Sektör Büyüme Hızları

Sektörler	1980	1985	1990	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006*
Genel	-2,8	4,3	9,4	8,0	6,1	9,4	7,8	5,9	9,9	7,6	5,7
Tarım	1,3	-0,3	7,0	12,5	4,1	-6,1	7,1	-2,5	2,0	5,6	-1,2
Sanayi	-3,6	6,5	9,3	12,5	5,6	-7,5	9,4	7,8	9,4	6,5	7,3
Hizmet.	-4,1	5,0	10,1	7,6	8,9	-7,7	7,4	6,7	10,2	8,2	6,2

*İlk dokuz ay

Kaynak: Tarım ve Köyşleri Bakanlığı, DPT, **Ekonomik Gelişmeler**, 2000 – 2007 Dönemine İlişkin Sayılar.

Hayvansal Üretim

Tarımsal üretim içerisinde, bitkisel üretimden sonra ikinci büyük paya hayvancılık sektörü üretimi sahiptir. Hayvancılık sektörü, ekonomiye birçok açıdan pozitif katkılar sağlar. Ulusal üretim ve istihdama yaptığı katkılarının yanı sıra, et, süt, ilaç ve tekstil gibi sektörlerin hammadde gereksinimini karşılar.

Türkiye'nin coğrafi koşulları hayvancılığa uygun olmasına karşın, bu alandaki üretim miktarı ve kalite standardı yeterli düzeyde değildir. Çoğunlukla, bitkisel üretim yapan çiftçiler, ikinci bir iş olarak hayvancılıkla uğraşmaktadır. Hayvancılık sektörü ile ilgili gelişmeler aşağıdaki noktalarda toplan-

bilir.

– Tablo 3'te görüldüğü gibi, kırmızı et üretiminde 1999 – 2005 yılları arasında 2004 yılı hariç, düşme eğilimi gözlenmektedir. Süt üretiminde 2002 yılında önemli bir düşme eğilimi gözlenmiş ve 1996 - 2005 yılları arasında önemli bir değişiklik ortaya çıkmamıştır. Kümes hayvanı eti üretiminde (2001 hariç) sürekli bir artış eğilimi söz konusudur. 1996 yılında 422366 ton olan üretim miktarı, 2005 yılında 979413 tona yükselmiştir. Türkiye'de kümes hayvanı eti açısından kendi kendine yeterlilik söz konusu olmasına karşın, kırmızı et üretiminde aynı şeyden söz etmek mümkün değildir. TÜİK verilerine göre 2005 yılında kırmızı et üretiminin türler itibarıyla dağılımı şöyledir: 321679 ton sığır eti, 73743 ton koyun eti, 12390 ton keçi eti, 1577 ton manda, 18 ton deve eti ve 14 ton domuz eti. Bu verilere göre, kırmızı et üretimi içerisinde en büyük paya sığır eti sahiptir.

Yıllar	Kırmızı Et (1)	Süt Üretimi(2)	Bal Üretimi	Kümes Hayvanı Eti (3)
1996	416 797	10 760 936	62 950	422 366
1997	516 947	10 076 527	63 319	471 928
1998	532 503	9 970 531	67 490	487 542
1999	511 295	10 082 010	67 259	609 653
2000	491 499	9 793 961	61 091	662 748
2001	435 778	9 495 550	60 190	629 888
2002	420 596	8 408 566	74 554	726 607
2003	366 960	10 611 011	69 540	905 251
2004	447 155	10 679 407	73 929	914 458
2005	409 423	11 107 896	82 336	979 413

Tablo 3: Hayvansal Üretim (Ton)

(1) Sığır, koyun, keçi, manda, deve ve domuz

(2) İnek, manda, koyun ve keçi

(3) Tavuk, hindi, ördek ve kaz

Kaynak: TÜİK, **Hayvancılık İstatistikleri**.

Tarımsal Üretime İlişkin Sorunlar

Tarımsal üretime ilişkin bazı temel sorunlar aşağıdaki şekilde özetlenebilir:

– Tarımsal üretim ile ilgili temel sorunların başında, verim düşüklüğü gelmektedir. Sektördeki verim düşüklüğü diğer ülkeler ile karşılaştırma yapılarak ortaya konabilir. Bu açıdan Avrupa Birliği ülkeleri ile karşılaştırma yapılabilir. Türkiye'de buğday üretiminde hektara verim 2.1 ton iken, AB'de 6.7 tondur. Hayvansal üretim açısından da benzer

bir özellik söz konusudur. Türkiye’de inek başına süt verimi 1.9 ton, AB’de 6.2 ton, AB’de siğir başına karkas ağırlığı 287 kg iken, Türkiye’de sadece, 178 kg’dır (Olgun, 2005: 22).

Arazilerin aşırı parçalanmışlığı ve ortalama işletme büyüklüğünün görece olarak düşük olması, tarım sektöründe (özellikle bitkisel üretimde) verimsizliğe yol açan önemli nedenlerden biridir. Türkiye ile AB ülkeleri arasında karşılaştırma yapıldığında, AB ülkelerinde ortalama işletme büyüklüğünün yaklaşık olarak 3 kat daha büyük olduğu söylenebilir. Şöyle ki, Türkiye’de ortalama işletme büyüklüğü 6 hektar, 15 AB ülkesinde ise, ortalama 19 hektardır. Öte yandan Türkiye’de, işletmelerin %83’ü 10 hektardan küçük ve çok parçalı bir yapıya sahiptir. Diğer taraftan, Türkiye’de tarımsal ve hayvansal üretim büyük ölçüde bir arada yapılmaktadır. Tarımsal işletmelerin %67’si, her iki alandaki üretimi birlikte gerçekleştirmektedir (Olgun, 2005: 22; Abay, 2005: 28).

Arazilerin aşırı parçalanmışlığı ve tarımsal işletmelerin görece olarak küçük olması, ölçek ekonomisi avantajlarından yararlanmayı güçleştirmektedir. Belirli bir ölçeğin altında olan tarımsal işletmelerde ileri teknoloji ürünü araç - gereçlerden yararlanmak, yüksek maliyetler nedeniyle, hayli güçtür.

— Tarımsal üretim konusunda yaşanan sorunlardan biri de, küresel ısınmadan kaynaklanan kuraklığın yol açtığı üretim kaybıdır. TÜİK’in bitkisel üretim konusunda yayınladığı tahminlerden de anlaşılacağı üzere, kuraklık sorunu üretimdeki gerilemenin önemli nedenlerinden biridir. Tablo 4’de bazı bitkisel ürünlerde bir önceki yıla göre ortaya çıkan üretim kayıpları yer almaktadır.

Tablo 4: Bazı Bitkisel Ürünlere İlişkin Üretim Kaybı Tahmini (2007)

Ürün Türü	Kayıp (%)	Ürün Türü	Kayıp (%)	Ürün Türü	Kayıp (%)
1. Tarla Ürünleri		1. Sebze Ürünleri		1. Meyve Ürünleri Üretimi	
1.1. Tahıllar	14,4	1.1. Yumru ve Kök	7,9	1.1. Üzüm	9,7
1.1.1. Buğday	13,3	Sebzeleş**	7,9	1.2. Diğer meyveler ve sert kabuklular	1,9
1.1.2. Arpa	22,4	1.1.1. Soğan (Taze)	84,4	1.2.1. Muz, İncir, Avakado, Kivi	13,8
1.1.3. Mısır	3,2	1.1.2. Şalgam	15,8	1.2.2. Turunçgiller	5,6
1.2. Patates, kuru baklagiller, yenilebilir kök ve yumrular	6,4	1.1.3. Kırmızı Pancar	3,2	1.2.3. Zeytin ve diğer sert kabuklular	26,0
1.3. Yağlı tohumlar	20,1	1.2. Meyvesi için yetiştirilen sebzeleş	0,1	1.2.3.1. Zeytin	34,8
1.3.1. Soya	24,0	1.2.1. Domates	5,0	1.2.3.2. Zeytin	19,8
1.3.2. Ayçiçeği	22,8	1.2.2. Hyar	7,7	1.2.3.2. Fındık	1,0
1.3.3. Ayçiçeği	10,9	1.2.3. Kavun	4,1	1.3 Çay****	
1.4. Şeker pancarı	10,5	1.2.4. Karpuz	1,3		
1.5. Tekstilde kullanılan pam bitkiler	10,5	1.3. Başka yerde sınıflandırılmamış diğer sebzeleş	4,4		
1.5.1. Pamuk (kütü)					
1.6. Parfümeri, esanslı ve benzeri alanlarda kullanılan bitkiler, hayvan yemi bitkilerinin tohumları	38,2				
Toplam Kayıp****	12,7	Toplam Kayıp****	2,7	Toplam Kayıp****	3,9

*Bir önceki yıla göre (ton bazında) yüzde değişimi ifade etmektedir.

** Bu başlık altında sadece üretim kaybı olan ürünlerden örnekler gösterilmiştir. Toplamda, 2.0’lık üretim artışı gerçekleşmiştir.

*** Yeşil yaş çay yaprağı, meyve üretimi toplamına dahil değildir.

**** Hesaplama, üretimdeki artış ve azalış eğilimlerini tamamı göz önüne alınmıştır. Tablo’da, sadece üretim kaybı yaşanan bazı ürünlere ilişkin yüzdelere yer verilmiştir.

Kaynak: TÜİK, **Bitkisel Üretim II. Tahmini**, 2007.

Tablo 4’te görüldüğü gibi, 2007 yılının ikinci tahmininde bir önceki yıla göre üretim miktarlarında tahıl ürünlerinde %14,4, sebze ürünlerinde %2,7 ve meyvelerde %3,9 oranında bir azalış olacağı tahmin edilmiştir. Alt kalemlere bakıldığında bazı ürünlerde üretim kaybının çok daha yüksek olduğu görülmektedir. Zeytin, arpa, soya ve ayçiçeği gibi ürünler örnek gösterilebilir.

Tarımsal üretim ile ilgili açıklamalara son vermeden önce, önemli bir noktaya dikkat çekmek gerekir. Tarımsal üretimin GSMH’ya katkısı, diğer sektörler ile karşılaştırıldığında, iktisadi gelişme düzeyine bağlı olarak zamanla azalmaktadır. Tablo 5’de, GSMH’ya en çok katkı yapan sektörler gösterilmiştir. Sanayi ve ticaret sektörleri ile karşılaştırıldığında, GSMH içerisinde tarım sektörünün payı azalmaktadır. Tablo 5’de görüldüğü gibi, tarımsal üretimin değeri cari üretici fiyatları ile, 1996 yılında 2.489.774 YTL iken, 2005 yılında 49.957.330 YTL’ye yükselmiştir. Aynı yıllarda, cari üretici fiyatları ile sanayi üretiminin değeri, 3.716.528 YTL’den 123.669.004 YTL’ye hizmet üretiminin değeri ise, 3.022.315 YTL’den 99.739.960’ye yükselmiştir.

Tablo 5: GSMH’nın Sektörel Dağılımının Gelişimi (Cari Üretici Fiyatları ile, Bin YTL)

Sektörler	1996	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Tarım	2.489.774	17.540.631	21.521.043	32.114.870	42.126.246	48.394.672	49.957.330
Sanayi	3.716.528	29.027.782	45.881.462	70.034.336	88.813.240	107.061.273	123.669.004
Madencilik	183.080	1.422.903	2.135.427	2.914.077	3.858.087	5.174.424	6.962.712
İmalat	3.123.034	23.888.136	36.730.882	55.764.399	71.910.797	87.609.625	101.246.002
Enerji	410.414	3.716.743	7.015.153	11.355.859	13.044.356	14.277.224	15.460.290
İnşaat	857.762	6.483.106	9.240.878	11.398.698	12.662.006	15.380.670	21.311.774
Ticaret	3.022.315	24.906.513	37.403.001	55.935.190	71.329.760	88.714.047	99.739.960

Kaynak: DPT, **Temel Ekonomik Göstergeler**, 2007.

Tarım Sektörünün Dış Ticaret İçerisindeki Önemi

İktisadi gelişme sürecine bağlı olarak dış ticaretin bileşimi de değişiklik gösterir. İktisadi gelişme düzeyi yükseldikçe dış ticarete sanayi ürünlerinin ağırlığı artmaktadır. Türkiye'de dış ticaret içerisinde sanayi ürünlerinin payı artarken, tarımsal ürünlerin payı azalmaktadır. Tarımsal ürünler ihracatı ve ithalatına ilişkin ayrıntılı bilgiler Tablo 6, Tablo 7 ve Tablo 8' de yer almaktadır. Tablolarda analiz edildiğinde tarımsal ürünler dış ticaretine ilişkin aşağıdaki saptamalarda bulunulabilir.

Öncelikle, tarımsal ürünler ihracatının özellikleri üzerinde duralım:

- Toplam ihracat içerisinde tarımsal ürün miktarında yıllar itibarıyla azalma eğilimi gözlenmektedir.
- Tarımsal ürünler ihracatı, ağırlıklı olarak gıda maddelerinden oluşmaktadır. Tarımsal hammadelerin miktarı görece olarak düşüktür. Şöyle ki, 2006 yılında 8.596 milyon \$ olarak gerçekleşen tarımsal ürünler ihracatının 7.887 milyon \$'lık kısmı, gıda maddelerine aitken, tarımsal hammaddelerin katkısı sadece, 700 milyon \$'dır.
- Gıda maddeleri ihracatı içerisinde meyve, sebze ve mamulleri kalemi en büyük paya sahiptir. 2006 yılında, meyve, sebze ve mamulleri ihracatının değeri, 4.236 milyon \$'dır. Bu kalemden elde edilen ihracat geliri, 2002 yılında küçük bir düşüş göstermiş ise de, sürekli bir artış eğilimi sergilemektedir.
- Canlı hayvan ihracatı istikrarsız bir seyir izlemektedir. Bu kalemden elde edilen ihracat geliri, 2001 yılında 44 milyon \$ iken; 2003 yılında keskin bir düşme eğilimi sergileyerek, 2006 yılında 8 milyon \$'a kadar gerilemiştir.

Tablo 6: Tarımsal Ürünler İhracatı (Milyon \$)

	2001	2002	2003	2004	2005	2006
TARIMSAL ÜRÜNLER	4.349	4.052	5.257	6.501	8.309	8.596
1. GIDA MADDELERİ	3.997	3.668	4.735	5.891	7.714	7.895
Canlı hayvanlar ve gıda maddeleri	3.316	3.118	3.944	5.044	6.512	6.562
- Canlı hayvanlar	44	31	8	7	5	8
- Hububat ve mamulleri	327	299	409	520	892	872
- Meyva, sebze ve mamulleri	2.142	2.062	2.568	3.405	4.374	4.236
- Tabii bal, şeker ve mamulleri	343	183	226	237	211	282
- Hayvan yemleri	25	13	14	12	18	10
- Diğer Gıda Maddeleri	435	530	718	863	1.013	1.153
İçkiler, tütün ve mamulleri	471	426	489	591	736	817
- Alkollü ve alkolsüz içkiler	36	41	70	113	146	132
- Tütün ve mamulleri	435	385	419	478	590	685
Hayvansal ve bitkisel yağlar ve mumlar	180	98	255	205	405	437
Yağlı tohumlar ve meyvalar	29	27	48	51	60	79
2. TARIMSAL HAM MADDELER	352	384	522	610	595	700
- Deri, kösele ve ham postlar	31	34	34	30	25	19
- Tabii, sentetik ve rejenerer kauçuk	5	5	5	8	7	13
- Tabii mantar ve yuvarlak ağaçlar	40	36	21	21	25	28
- Odun hamuru ve kağıt döküntüleri	0	1	1	1	1	1
- Dokumaya elverişli lifler ve döküntüleri	219	232	363	442	436	541
- Bitkisel ve hayvansal diğer ham maddeler	56	76	98	107	101	99

Kaynak: DTM, Türkiye'nin Sektörel Dış Ticaret İstatistikleri.

Tarımsal ürünler ihracatının bileşimine ilişkin analizden sonra, tarımsal ürünler ihracatının toplam ihracat içerisindeki ağırlığı, sanayi ve madencilik ürünleri ihracatı ile karşılaştırma yapılarak ortaya konabilir.

Tablo 7'de tarım, sanayi ve madencilik ürünleri ihracatı yer almaktadır. Görüldüğü gibi, bütün sektörlerin ihracat katkısı (2002 yılında tarımsal ürünler ihracatının payında ortaya çıkan küçük bir düşme eğiliminin dışında) sürekli bir artış eğilimi sergilemektedir. Burada dikkat çeken nokta, toplam ihracat içerisinde, madencilik ürünleri ve özellikle sanayi ürünlerinin payının tarım ürünleri ihracatı ile karşılaştırıldığında belirgin bir şekilde artmasıdır. Tarım ürünleri ihracatının değeri, 2001 yılından 2006 yılına 4,349 milyon \$'dan 8.596 milyon \$'a yükselirken, sanayi ürünleri ihracatının değeri, aynı dönemde 25.661 milyon \$'dan 69.106 milyon \$'a yükselmiştir.

Tablo 7: Türkiye'nin Sektörler İtibarıyla İhracatı (Milyon \$)

SEKTÖRLER	2001	2002	2003	2004	2005	2006
1- Tarımsal Ürünler	4.349	4.052	5.257	6.501	8.309	8.596
2. Madencilik Ürünleri	1.236	1.497	2.011	2.895	4.564	6.512
3. Sanayi	25.661	30.288	39.594	53.487	60.116	69.106

Kaynak: DTM, Türkiye'nin Sektörel Dış Ticaret İstatistikleri.

Tarımsal ürünler ithalatının özellikleri aşağıdaki noktalarda toplanabilir:

- Tarımsal ürünler ithalatı içerisinde, gıda maddeleri ithalatı ile karşılaştırıldığında tarımsal ham maddeler ithalatının daha yüksek paya sahip olduğu söylenebilir. Tablo 8'deki veriler esas alınarak, karşılaştırma yapıldığında, 2006 yılında canlı hayvan ve gıda maddeleri ithalatının değeri, 1717 milyon \$ iken, tarımsal hammaddelerin ithalat değeri, 3760 milyon \$'dır.

- Tablo 6 ve Tablo 8'deki rakamlar esas alınarak, tarımsal ürünler ithalat değeri ile tarımsal ürünler ihracat değeri karşılaştırıldığında, 2001 – 2006 yılları arasında ciddi bir farklılık olmadığı hatta 2003 yılında tarımsal ürünler ithalatı değerinin daha yüksek olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

Tablo 8: Tarımsal Ürünler İthalatı (Milyon \$)

	2001	2002	2003	2004	2005	2006
TARIMSAL ÜRÜNLER	3.079	3.995	5.265	6.059	6.480	7.223
1. GIDA MADDELERİ	1.487	1.912	2.791	3.089	3.284	3.463
Canlı hayvanlar ve gıda maddeleri	736	1.055	1.604	1.817	1.615	1.717
- Canlı hayvanlar	23	16	12	10	14	15
- Hububat ve mamulleri	193	392	722	558	226	212
- Meyva, sebze ve mamulleri	118	142	131	161	284	347
- Tabii bal, şeker ve mamulleri	12	20	36	39	46	40
- Hayvan yemleri	136	144	200	401	341	316
- Diğer Gıda Maddeleri	254	341	504	648	704	787
İçkiler, tütün ve mamulleri	296	218	250	270	299	295
- Alkollü ve alkolsüz içkiler	13	10	15	31	23	39
- Tütün ve mamulleri	283	208	235	239	276	256
Hayvansal ve bitkisel yağlar ve mumlar	321	415	512	532	745	924
Yağlı tohumlar ve meyvalar	134	223	425	470	625	528
2. TARIMSAL HAM MADDELER	1.593	2.083	2.474	2.969	3.196	3.760
- Deri, kösele ve ham postlar	275	453	441	397	293	336
- Tabii, sentetik ve rejenere kauçuk	130	183	256	344	446	603
- Tabii mantar ve yuvarlak ağaçlar	99	121	166	287	362	473
- Odun hamuru ve kağıt döküntüleri	149	192	187	221	278	332
- Dokumaya elverişli lifler ve döküntüleri	866	1.031	1.285	1.564	1.643	1.826
- Bitkisel ve hayvansal diğer ham maddeler	73	104	138	155	175	190

Kaynak: DTM, Türkiye'nin Sektörel Dış Ticaret İstatistikleri.

Tarımsal ürünler ithalatının toplam ithalat içerisindeki ağırlığı, sanayi ve madencilik ürünleri ithalatı ile karşılaştırma yapılarak ortaya konabilir.

Tablo 9'da tarım, sanayi ve madencilik ürünleri ithalatı yer almaktadır. Görüldüğü gibi, bütün sektörlerin ithalata katkısı sürekli bir artış eğilimi sergilemektedir. Burada dikkat çeken nokta, toplam ithalat içerisinde, madencilik ürünleri ve özellikle sanayi ürünlerinin payının tarım ürünleri ithalatı ile karşılaştırıldığında belirgin bir şekilde artmasıdır.

Tarım ürünleri ithalatının değeri, 2001 yılından 2006 yılına 3.079 milyon \$'dan 7.223 milyon \$'a yükselirken, sanayi ürünleri ithalatının değeri, aynı dönemde 27.153 milyon \$'dan 87.574 milyon \$'a yükselmiştir.

Tablo 9: Türkiye'nin Sektörler İtibariyle İthalatı (Milyon \$)

SEKTÖRLER	2001	2002	2003	2004	2005	2006
1- Tarımsal Ürünler	3.079	3.995	5.265	6.059	6.480	7.223
2. Madencilik Ürünleri	9.859	11.656	15.248	20.177	28.101	38.122
3. Sanayi	27.153	34.023	45.831	67.417	78.045	87.574

Kaynak: DTM, Türkiye'nin Sektörel Dış Ticaret İstatistikleri.

Özetle, yukarıda da belirtildiği gibi, dış ticaret içerisinde tarım sektörü payının azalması iktisadi gelişme sürecinde doğal bir eğilimdir. Ancak, bu durum tarımsal ürün gereksiniminin karşılanması açısından dışa bağımlılık düzeyinin artması şeklinde değerlendirilmemelidir. İktisaden gelişen ülkeler, hem dış ticaretlerinde sanayi ürünlerinin payını artırmış, hem de tarımsal ürün gereksinimlerinin karşılanması açısından kendi kendilerine yeterli olmayı başarmışlardır. Türkiye'de toplam dış ticaret içerisinde, sanayi sektörünün payı artarken tarım sektörünün payı azalmaktadır. Tarımsal ürün gereksinimi açısından kendi kendine yeterlilik açısından performansımızı, tarımsal ürünler ihracatı ile ithalatını karşılaştırarak görmek mümkündür. 2000'li yıllarda tarımsal ürünler dış ticaret rakamları, tarımsal ürünler ithalatı ile tarımsal ürünler ihracatı arasındaki makasın, ihracat lehine çok geniş olmadığını ortaya koymaktadır. Diğer bir deyişle, tarımsal ürünler konusunda net ihracatçı olma özelliğimiz son yıllarda kaybolmaya başlamıştır. 2005 ve 2006 rakamları umut verici olarak değerlendirilebilir. Ancak bu performansın sürekliliği önemlidir.

Tarımsal İstihdam

İktisadi gelişme sürecine bağlı olarak tarımsal istihdamın toplam istihdam içerisindeki ağırlığı azalır. Türkiye'de tarım sektörünün milli gelir içerisindeki ağırlığı azalırken, toplam istihdam içerisindeki payı görece bir gerileme eğilimi sergilemesine

karşın hala önemini korumaktadır. DİE'nin hane halkı işgücü anketi sonuçlarına göre Türkiye'de tarım sektörü, toplam istihdam içerisinde sanayi sektöründen fazla paya sahiptir. Ekonomik faaliyete göre istihdam edilenlerin sayısı esas alındığında, Tablo 10'da görüldüğü gibi, bu durum açıkça ortaya çıkmaktadır.

Tablo 10: Türkiye'de İstihdamın Sektörel Dağılımı (15 + Yaş, 1000 Kişi)

Yıllar	Sektörler (1000 Kişi)				Bir Önceki Yılın Aynı Dönemine Göre Yüzde Değişim					Toplam İçindeki Payları (%)				
	Tarım	Sanayi	İnşaat	Hizm.	Top.	Tar.	San.	İnş.	Hiz.	Top.	Tar.	San.	İnş.	Hiz.
2001	8.089	3.774	1.110	8.551	21.524	4,1	-0,9	-18,6	-1,0	-0,3	37,6	17,5	5,2	39,7
2002	7.458	3.954	958	8.984	21.354	-7,8	4,8	-13,7	5,1	-0,8	34,9	18,5	4,5	42,1
2003	7.165	3.846	965	9.171	21.147	-3,9	-2,7	0,7	2,1	-1,0	33,9	18,2	4,6	43,4
2004	7.400	3.988	1.029	9.374	21.791	3,3	3,7	6,6	2,2	3,0	34,0	18,3	4,7	43,0
2005	6.493	4.281	1.171	10.101	22.046	12,3	7,3	13,8	7,8	1,2	29,5	19,4	5,3	45,8
2006	6.088	4.407	1.267	10.569	22.331	-6,2	2,9	8,2	4,6	1,3	27,3	19,7	5,7	47,3

Kaynak: HM, **Ekonomik Göstergeler**, 2007.

Tarımsal istihdamın toplam istihdam içerisindeki payı, iktisadi gelişmişlik düzeyi açısından önemli bir göstergedir. Ülkelerin iktisadi gelişmişlik düzeyi arttıkça bu pay, daha öncede ifade edildiği gibi, giderek azalan bir seyir izler. Çünkü iktisadi gelişme süreci ile birlikte tarım sektöründe makineleşme seviyesinin artması, işgücü gereksinimini azaltmaktadır. Öte yandan, iktisadi gelişme tarım dışı sektörlerin gelişmesi anlamına gelmektedir. Tarım dışı sektörlerdeki gelişme eğilimi, bu sektörlerin istihdam kapasitesini artırmaktadır. Dolayısıyla tarım sektöründen tarım dışı sektörlerle emek göçü ortaya çıkmaktadır.

Türkiye'de tarımsal istihdamın toplam istihdam içerisindeki payının yüksekliği, gelişmişlik düzeyi açısından olumlu bir gösterge olarak değerlendirilemez de, sık sık kriz koşulları ile karşı karşıya kalan bir ülke olduğumuz gerçeğini göz önüne aldığımızda, bu durumun pozitif etkilerinin olduğunu da vurgulamak gerekir. Örneğin iktisadi kriz dönemlerinde ortaya çıkan sorunların, tarım sektöründe görece az hissedilmesi, krizlerin iktisadi ve sosyal maliyetlerinin azalmasına katkı sağlar. DİE tarafından yapılan iki gelir dağılımı araştırmasını esas alan (Erol ve Akder: 2005:54-5), Türkiye'de krizin sektörler arası gelir farkı üzerinde etkili olduğunu ifade etmişlerdir. Yazarlar, 1994 yılından 2002'ye istihdam edilen hane halkı üyesi başına

ortalama gelirin (1994 fiyatlarıyla) yüzde değişimini şu şekilde özetlemiştirler: Reel kırsal gelir artmış, tarımsal gelirlerde de değişiklik ortaya çıkmamıştır. Ancak, kent ve tarım dışı gelirlerde yaklaşık yüzde 16 oranında bir düşüş görülmüştür.

Toplam istihdam içerisindeki payı görece olarak azalmasına karşın, iş gücünün önemli bir bölümünü barındırmaya devam eden tarım kesimindeki istihdamın tarım dışı sektörler ile karşılaştırıldığında bazı farklı özellikleri göze çarpmaktadır. Söz konusu özellikleri aşağıdaki başlıklar altında incelemek mümkündür:

— Tarım sektöründe ücret karşılığı çalışanların sayısı düşüktür: Tablo 11'de görüldüğü gibi, sanayi sektöründeki istihdam edilenlerin çoğu, ücretli ve yevmiyeli çalışanlardır. Buna karşın tarımda istihdam edilenlerin büyük çoğunluğu, ücretsiz aile işçisi ile kendi hesabına ve işveren olarak çalışanlardan meydana gelmektedir. Tarım sektöründe, işlenen arazi miktarı ile çalışan sayısı karşılaştırıldığında, gizli işsizlik sorunun varlığı açıkça ortaya çıkar. Sektörde kişi başına düşen işlenen arazi miktarının görece olarak düşük olması nedeniyle işgücünün önemli bir bölümünün üretime katkısı sınırdır.

Tablo 11: Türkiye'de Ekonomik Faaliyete Göre İstihdam Edilenlerin Sayısı (1000 Kişi)

Ekonomik Faaliyetler	2002	2003	2004	2005
Tarım, Ormancılık, Avcılık ve Balıkçılık	7458	7165	7400	6493
a) Ücretli ve yevmiyeli	395	389	565	521
b) Kendi hesabına ve işveren	3157	3130	3061	2965
c) Ücretsiz aile işçisi	3906	3646	3574	3007
Tarım Dışı Faaliyetler	13896	13982	14391	15553
a) Ücretli ve yevmiyeli	10230	10319	10851	11427
b) Kendi hesabına ve işveren	3117	3171	3294	3606
c) Ücretsiz aile işçisi	549	492	524	520
Toplam	21354	21147	21.791	22.046

Kaynak: DİE, **Hane Halkı İşgücü Anketi Sonuçları Haber Bültenleri**.

Tablo 12: Türkiye’de İstihdam Edilenlerin Kayıt Dışılık Durumu (2007 Kasım)

Tarım Sektörü	Kayıt Dışı *%	Tarım Dışı	Kayıt Dışı *%
Ücretli	53,5	Ücretli	20,3
Yevmiyeli	99,7	Yevmiyeli	88,1
İşveren	70,6	İşveren	24,6
Kendi hesabına	76,4	Kendi hesabına	53,0
Ücretsiz aile işçisi	98,1	Ücretsiz aile işçisi	83,0
TOPLAM	87,0	TOPLAM	31,6

* Yaptığı işten dolayı herhangi bir sosyal güvenlik kuruluşuna kayıtlı olmadan çalışanlar

Kaynak: DİE; Hane Halkı İşgücü Anketi Sonuçları.

— Tarım sektöründe, sosyal güvenlik sistemine kayıt oranı düşüktür. Tablo 12’de bu durum açıkça görülmektedir. Sektördeki kayıt dışılığı artıran en önemli faktör, düzenli bir gelirin yokluğu ve mevcut gelir düzeyinin görece olarak düşüklüğü nedeniyle prim ödeme gücünün zayıflığıdır. Türkiye’de tarım dışı sektörlerde de kayıt dışılık yaygındır. Ancak mukayese yapıldığında, sorunun tarım sektöründe daha bariz olduğu ortaya çıkmaktadır. Tablo 12’de aynı dönemde tarım ve tarım dışı sektörde ücretli, yevmiyeli, işveren, kendi hesabına çalışan ve ücretsiz aile işçisi konumunda bulunanların kayıt dışılık durumuna ilişkin yüzdeler, tarım sektöründe kayıt dışılığın görece büyüklüğünü açıkça göstermektedir.

— Tarımda istihdam edilenlerin gerek eğitim seviyesinin düşük olması gerekse vasıfsız işgücü niteliklerinin ön planda olması diğer sektörlerde istihdam edilme olanağını azaltmaktadır.

Tarımsal istihdama ilişkin açıklamaları bitirmeden önce son olarak, bu konuda bazı ülkeler ile karşılaştırma yapılabilir. Tablo 13’de görüldüğü gibi, örnek olarak seçilen ülkelerle karşılaştırıldığında, Türkiye’de tarımın hem GSMH hem de toplam istihdam içerisindeki payı hayli yüksektir. Türkiye’de tarım sektörünün istihdama katkısı, GSMH’ya katkısı ile karşılaştırıldığında görece olarak büyüktür. Diğer bir ifade ile toplam istihdam içerisindeki önemli bir paya sahip olmasına karşın, tarımın ulusal üretime yaptığı katkı düşük seviyelerde kalmaktadır. Bu durum, düşük verimlilik göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Tablo 13: Bazı Ülkelerde Tarımsal İstihdama İlişkin Önemli Göstergeler (2001 Yılı)

	ABD	AB	TÜRKİYE	MEKSİKA	BREZİLYA	ROMANYA	ARJANTİN
Toplam Nüfus (Milyon)	286	377	68	100	172	22,6	37
Tarım Nüfusu (Milyon)	6,1	15,6	20,3	23	27,5	2,9	3,7
Tarım Nüf.Top.Nüfusa Oranı (%)	2,4	4,9	34,4	25	20,5	43	11,4
GSMH’da Tarımın Payı (%)	1,7	1,9	14	4,6	9	16	8
İstihdamda Tarımın Payı (%)	2,1	4,1	39	23	15,8	12,9	9,8

Kaynak: Tarım ve Köyişleri Bakanlığı.

3. Tarımsal Destekleme Politikaları

Bütün ekonomilerde devlet, ekonomik ve sosyal gerekçeler ile tarım sektörüne müdahale etmektedir. Ülke örnekleri esas alındığında, tarımsal destekleme politikasının temel amaçları aşağıdaki gibi özetlenebilir (Alan, 1989: 237- 266):

- Sektörler arasındaki dengesizliği gidererek tarımsal kesime diğer toplumsal kesimlerle aynı hayat standardını sağlamak,
 - Tarım kesiminde gelir dağılımında adalet sağlamak,
 - Tarımsal üreticilerin gelirlerinde tarımsal ürün fiyatlarındaki dalgalanmalardan ve üretim belirsizliğinden kaynaklanan istikrarsızlığı azaltmak,
 - Temel tarımsal ürünlerin üretiminde kendi kendine yeterliliği sağlamak,
 - Bölgesel gelişmeyi teşvik etmek ve tarımsal altyapıyı iyileştirmek,
 - Kırsal alanda yaşamayı cazip haline getirerek göçü sınırlamak,
 - Tarımsal üretimi ve istihdamı arttırmak, ayrıca, tarımsal üretimde istikrar sağlamak,
 - Tarımsal arazileri ve doğal çevreyi korumak
- Tarım politikası araçları üç başlık altında toplanabilir (Kasnakoğlu, Akder ve Çakmak, 1999: 37):
- Fiyat Müdahaleleri
 - Doğrudan Destekler
 - Miktar Kısıtlamaları

Türkiye’de tarım sektörünü desteklemek amacıyla en çok fiyat desteği yöntemine başvurulmuştur. Tarım sektörünü “oy deposu” olarak gören siyasi

iktidarlar, fiyat desteğini popülist amaçlarla kullanmışlardır. Seçim öncesinde fiyat desteği yöntemi ne sık sık başvurulmuştur.

Türkiye’de uygulanan tarım politikalarının yol açtığı bazı önemli olumsuz sonuçlar aşağıdaki noktalarda toplanabilir (H.M., 4):

— Üretimin serbest piyasa koşullarına göre gelişimi sekteye uğramıştır. Piyasa sürecine yapılan kontrolsüz müdahaleler neticesinde, arz – talep dengesi bozulmuş, bazı ürünlerde arz fazlası ortaya çıkarken, bazı ürünlerdeki arz noksanlığı ithalat yolunu zorunlu kılmıştır. Örneğin şeker pancarı, tütün, fındık ve çay gibi ürünlerde aşırı stoklar ortaya çıkmasına karşın, pamuk, yağlı tohumlar ve yem bitkilerinde gözlenen arz açığı ithalatı artırmıştır. Yanlış müdahaleler nedeniyle ortaya çıkan arz fazlalığı ya da arz noksanlığı (üretimin dalgalanması) kaynak israfına yol açmıştır. Arz fazlalığı, stok maliyetlerinin artması, arz noksanlığı ise, yurt dışına gereksiz kaynak ihracı sonucunu doğurmuştur.

— Üretici gelirlerindeki istikrarsızlık artmıştır. Taban fiyatları, üretim kararlarını yanlış yönlendirmiştir. Cari yıldaki üretim kararlarının bir önceki dönem taban fiyat ayarlamasına göre belirleyen çiftçilerin, yüksek rekolte sebebiyle düşük fiyata razı olmaları gelir kaybını artırmaktadır.

— Üreticileri fiyat yoluyla desteklemenin maliyeti, tüketicilere yüklenmiştir.

— Tarımsal politikalar siyasi kaygılara dayandığından, destekler, üreticiye yeterince ulaşmamıştır.

— Gerekli kaynak temin edilmeden yapılan ödemeler, kamunun yükünü artırmıştır. Örneğin 1999 yılında sektöre yapılan ödemeler 4 milyar \$ olmasına karşın, söz konusu ödemenin kamuya maliyeti 12.7 \$’dır. Maliyetin gerçek ödeme tutarından kat kat fazla olması, kaynağı olmadan gerçekleştirilen ödemenin ortaya çıkardığı faiz yüküdür.

Türkiye’de son dönemde fiyat ve girdi desteği şeklinde uygulanan tarımsal destekleme sistemi değiştirilerek doğrudan gelir desteği sistemine geçilmiştir. Öte yandan destekleme alımları kademeli olarak kaldırılmıştır. Doğrudan gelir desteği sistemi, 2000’li yıllarda enflasyon ile etkili bir şekilde mücadele etmek amacıyla başlatılan yapısal re-

formların önemli bir ayağı olarak gündeme getirilmiştir. 2000 yılında “Hedef Çiftçilere Pilot Bölgelerde Doğrudan Gelir Desteği Yapılması ve Kayıt Sisteminin Oluşturulması Projesi” başlıklı, Ankara-Polatlı, Trabzon-Sürmene ve Akçaabat, Adıyaman-Merkez ve Kahta, Antalya-Serik ve Manavgat ilçeleri kapsayan bir pilot proje uygulanmıştır. 3 Nisan 2001 tarihli Bakanlar Kurulu Kararı ile 2001 yılından itibaren ülke genelinde tüm iller kapsama alınmış, nihayet ödemeler, 2002 yılı başından itibaren tüm illere yönelik olacak şekilde başlatılmıştır (T.B.b).

Doğrudan gelir ödemeleri, tarımsal destekleme politikalarının artan mali yükün temel kaynaklarından biri olarak kabul edilmesine bağlı olarak alternatif bir strateji şeklinde sunulmuştur. Tablo 14’de görüldüğü gibi, son yıllarda fiyat destekleri ve girdi sübvansiyonları yerine doğrudan gelir ödemelerine ağırlık verilmeyle başlanmıştır.

Tablo 14: Tarıma Yapılan Transferler (Milyon US \$)

Destek Türleri	1990	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005
1. Fiyat destekleri	244,50	141,00	332,90	110,20	26,70	-	-	-
2. Girdi sübvansiyonları	499,50	386,50	206,20	104,20	-	-	-	-
3. Fiyat pirimleri	49,50	46,80	19,20	9,80	11,10	27,60	-	-
4. Telafi edici ödemeler	10,60	87,51	40,10	21,22	27,93	28,17	1,39	38,60
5. Tarımsal kredi desteği	-	65,64	623,98	208,08	28,60	109,99	198,98	205,60
6. Fark Ödeme	-	21,88	317,79	276,62	123,71	179,75	247,86	688,81
7. Hayvancılık destekleri	0,90	43,76	17,64	35,90	55,20	71,77	60,02	261,27
8. DGD	-	-	3,21	68,54	1,248,43	1,562,80	1,731,50	1,746,51
9. Genel Hizmetler	99,60	85,70	102,00	103,40	144,20	-	-	-
10. Tarımsal KİT'lere Destekler	-	87,51	309,58	1,638,53	1,952,12	763,29	331,64	1,334,56
11. İhracat sübvansiyonları	-	-	70,58	71,81	91,12	84,51	62,14	103,92
12. ARIP Transferleri	-	-	-	39,17	19,29	31,52	18,15	19,30
13. KKDF	21,20	4,50	-	-	-	-	-	-
Toplam	925,80	970,80	2.043,18	2.687,47	3.728,40	2.859,40	2.651,68	4.398,57

ARIP: Tarım Reformu Uygulama Projesi

Kaynak: Tarım ve Köyişleri Bakanlığı.

Doğrudan gelir ödemeleri, hedef tarımsal üreticilerin gelir düzeyini etkilemek amacıyla kamu kaynaklarından transfer yapılarak yürütülen tarımsal destekleme politikasıdır. Bu politika iki şekilde uygulanmaktadır (Babacan, 1999:2):

- Üretimden bağımsız doğrudan gelir ödemeleri: Bu uygulamada, üreticilere yapılan gelir ödemeleri piyasa fiyatı ve üretim ile ilişkili değildir. Temel amaç, çiftçi gelirini artırmaktır.
- Üretime bağımlı doğrudan gelir ödemeleri: Bu uygulama, üretimle belli ölçüde ilişkilidir.

Türkiye’de doğrudan gelir ödemeleri, Çiftçi Kayıt Sistemi’ne dayalı olarak gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır. Diğer bir ifade ile, Çiftçi Kayıt Sistemi sayesinde çiftçi, köy, ilçe, il ve bölgeler düzeyinde arazi, ürün, mülkiyet, sulama ve kadastro durumu gibi bilgilere ulaşılması mümkün olup, Doğrudan Gelir Desteği ödemeleri, bu Sistem üzerinden yapılmaktadır. Tablo 15’de, Çiftçi Kayıt sistemi ile kayıt edilen alanlardaki artış miktarın yanı sıra, desteklenen alan ve desteklenen miktardaki değişikliklerin yıllar itibarıyla seyri görülmektedir (TÜGEM, 2007; Başbakanlık, 2007). Görüldüğü gibi, desteklenen çiftçi sayısı, desteklenen alan ve desteklenen miktar gibi değişkenler esas alındığında doğrudan gelir desteği kapsamının genişlediği söylenebilir.

Tablo 15: Desteklenen Alan ve Desteklenen Miktaradaki Değişiklikler

Göstergeler	2001	2002	2003	2004
Çiftçi Sayısı	2.18 milyon	2.58 milyon	2.75 milyon	2.75 milyon
Kayıt Edilen Alan	122 milyon Dekar	163 milyon Dekar	167 milyon Dekar	167 milyon Dekar
Desteklenen Alan	118 milyon Dekar	162 milyon Dekar	165 milyon Dekar	166 milyon Dekar
Desteklenen Miktar	1.18 Milyar YTL	2.18 Milyar YTL	2.64 Milyar YTL	2.66 Milyar YTL

Kaynak: <http://www.tugem.gov.tr/tugem-web/dgdvecks.html>, s.2.

Türkiye’de, doğrudan gelir desteğinin yanı sıra başka tarımsal destekleme araçları da vardır. 18/04/2006 tarihinde kabul edilen 5488 No’lu Tarım Kanunu’nun 19. maddesi’ne göre başlıca tarımsal destekleme araçları şunlardır (5488 No’lu Tarım Kanunu, 2006):

a) *Doğrudan gelir desteği:* Üreticilere, tarımsal üretim amacıyla işledikleri araziler için Kurulun teklifi üzerine, Bakanlar Kurulu tarafından belirlenen birim ödeme miktarı üzerinden, doğrudan ödeme yapılır. Ödeme miktarları, üreticilerin tarım politikaları amaçları ve çevre koruma koşullarına uyumunu kolaylaştırmak üzere farklı düzeylerde belirlenebilir. Doğrudan gelir desteği ödemelerine ilişkin esas ve usûller, bu Kanunun temel yapısıyla çalışmayacak şekilde, her yıl Kurulun tavsiyesi ile Bakanlık tarafından çıkarılacak uygulama tebliğleri ile belirlenir. Uygulama tebliğleri, ilgili yılın ilk iki ayı içerisinde yayımlanır. Bakanlık, gerektiğinde ek tebliğler çıkarabilir.

b) *Fark ödemesi:* Çiftçilere üretim maliyetleri ile iç ve dış fiyatlar dikkate alınarak fark ödemesi desteği verilir. Fark ödemesi desteği öncelikle arz açığı olan ürünleri kapsar. Her yıl, fark ödemesi kapsamına alınacak ürünler ile ödeme miktarları Kurul tarafından belirlenir. Fark ödemesinden yararlanacak çiftçilerden üretim faaliyeti ve ürünlerin satışına ilişkin belgeler istenebilir.

c) *Telafi edici ödemeler:* Üreticilerin arz fazlası olan ürünlerin üretiminden vazgeçerek alternatif ürünlere yönelmeleri teşvik edilir. Üreticilere, arazilerinde alternatif ürünleri yetiştirmelerinden dolayı karşılaşılabilecekleri gelir kayıplarını önlemek üzere telafi edici ödeme yapılır. Her bir üretici için yapılacak ödeme miktarı, üreticinin alternatif ürünlerin üretimine ayırdığı arazi miktarı ile birim ödeme miktarının çarpımı suretiyle hesaplanır. Üreticilerin bir araya gelerek, alternatif ürünlerin işlenmesi ve pazarlanması için yapacakları yatırımların finansmanı için ek ödemeler yapılabilir. Telafi edici ödemelerin ürün kapsamı, ürünler bazında birim ödeme miktarları, ödeme süreleri ve ek ödeme miktarları her yıl Kurulun teklifi üzerine Bakanlar Kurulu tarafından belirlenir.

ç) *Hayvancılık destekleri:* Hayvancılık faaliyetlerinde ırk ıslahı, kaba yem üretiminin artırılması, verimliliğin artırılması, işletmelerin ihtisaslaşması, işletmelerde hijyen şartlarının sağlanması, hayvan sağlığı ve refahı, hayvan kimlik sisteminin teşviki, hayvansal ürünlerin işlenmesi ve pazarlanması ile bunlarla ilgili kontrol, takip ve standartların iyileştirilmesi ve su ürünlerinin desteklenmesi amacıyla destekleme tedbirleri alınır. Hayvancılık desteklemelerinde, bölge ve iller bazında farklı destekler uygulamaya ve ödeme miktarlarını belirlemeye, Kurulun teklifi üzerine Bakanlar Kurulu yetkilidir.

d) *Tarım sigortası ödemeleri:* Üreticilerin, üretim materyallerini ve ürünlerini sigorta ettirmelerini teşvik etmek üzere, sigorta prim bedellerinin bir kısmı Devlet tarafından karşılanır. Tarım sigortasından yararlanacak ürünler ile teminat altına alınacak riskler Bakanlığın teklifi üzerine Bakanlar Kurulu tarafından belirlenir.

e) *Kırsal kalkınma destekleri:* Kırsal gelirlerin artırılması ve çeşitlendirilmesi, kırsal altyapı, toplulaştırma, tarla içi geliştirme hizmetleri ve sosyal yapının güçlendirilmesi ile doğal kaynakların korunma-

sı ve geliştirilmesi amacıyla, kırsal toplum kesimlerinin birlikte veya ferdi olarak yürütecekleri yatırım projelerinin maliyetinin bir kısmı, masraf paylaşma esasına göre, Devlet tarafından karşılanır. Kırsal kalkınma destekleri uygulaması Bakanlık tarafından yapılır. Kırsal yatırımların desteklenmesinde, köy ve diğer kırsal alanda yaşayan topluma istihdam sağlayıcı tarımsal ve tarım dışı ekonomik yatırımlara öncelik tanınır. Kırsal kalkınma destekleri çerçevesinde desteklenecek projeli yatırımlarda; hedef kitle ve yerel paydaşların katılımı, tabandan yukarı yaklaşım, sürdürülebilirlik, uygun teknolojilerin kullanılması ve modern işletmecilik sistemlerinin yaygınlaştırılması ilkelerine uyulması esastır. Desteklenecek yatırım projelerinin konuları, desteklemelerin proje türleri bazında hangi oranlarda yapılacağı ve uygulamaya dönük diğer hususlar, Kurulun teklifi üzerine Bakanlar Kurulu tarafından belirlenir.

f) Çevre amaçlı tarım arazilerini koruma programı destekleri: Erozyon ve olumsuz çevresel etkilere maruz kalan tarım arazilerinde, işlemeli tarım yapan üreticilerin, arazilerini doğal bitki örtüleri, çayır, mera, organik tarım ve ağaçlandırma için kullanmalarını teşvik etmek üzere, kendilerine belirli bir süreyi kapsayacak şekilde, çevre amaçlı tarım arazilerini koruma programı destekleri sağlanır. Ödemeler, Bakanlık ile üreticiler arasında akdedilecek sözleşmelere dayalı olarak ve birim arazi üzerinden yapılır. Her bir üretici için yapılacak çevre amaçlı tarım arazilerini koruma programı destekleri ödemesi, üreticilerin bu program için tahsis edecekleri arazi miktarı ile birim ödeme miktarının çarpımı ile hesaplanır. Üreticilerin, bu araziler üzerinde ayrıca çevre koruma tedbirleri almaları da istenir. Çevre amaçlı tarım arazilerini koruma programı destekleri ödemelerinin hangi arazilerde uygulanacağı, sözleşmelerin kapsamı, ödemelerin süresi ve ödeme miktarları Kurulun teklifi üzerine Bakanlar Kurulu tarafından belirlenir.

g) Diğer destekleme ödemeleri: Araştırma, geliştirme ve tarımsal yayım desteği, pazarlama teşvikleri, özel depolama yardımı, kalite desteği, piyasa düzenlemeleri desteği, organik üretim desteği, imha desteği, ürün işleme desteği, gerektiğinde bazı girdi destekleri ile tarım havzaları destekleri ve benzer konularda destekleme araçları kullanılabilir.

lir. Bu destekleme araçları her yıl Kurulun teklifi üzerine Bakanlar Kurulu tarafından belirlenir.

Türkiye'de uygulanan doğrudan gelir desteği uygulamasına yönelik eleştiriler aşağıdaki noktalarda toplanabilir:

— Türkiye'de bütün tarımsal destekleme politikalarının yerini alacak şekilde tasarlanan doğrudan gelir desteğinin, ülke örneklerine bakıldığında hiçbir yerde tek başına uygulanmadığı söylenebilir. Örneğin Avrupa Birliği ülkelerinde doğrudan gelir desteğinin yanı sıra fiyat politikası, garanti eşikleri, üretim planlaması ve diğer politika araçları uygulanmaktadır. Avrupa Birliği'nde toplam destekleme uygulamaları içerisinde, doğrudan gelir desteği %30, pazar fiyat desteği, %55 ve girdi desteği %8'lik bir paya sahiptir. Öte yandan ABD'de de toplam destekleme uygulamaları içerisinde doğrudan gelir desteğinin payı, yaklaşık %10 düzeyinde seyrederken, pazar fiyat desteği %50 ve girdi kullanımına dayalı destek ise %10 düzeyindedir (Ağaoğlu vd.).

— Tarım sektöründe toprak sahibi olmayan tarımsal üreticiler gelir desteğinden faydalanamadığı halde fiilen üretim yapmayan ve kırsal alanda yaşamayan arazi sahipleri faydalanmıştır.

— Doğrudan gelir desteği ödemesi yapılmasına dair 2007 / 14 No'lu Tebliğ'de, "çiftçilere, yılı içerisinde işledikleri ÇKS'de kayıtlı tarım arazisi büyüklüğü dikkate alınarak, en fazla **500 dekar** için DGD ödemesi yapılır. Müracaat ettikleri toplam arazi miktarı 1 dekarın altında olan çiftçilere DGD ödemesi yapılmaz" şeklinde bir madde yer almaktadır (Başbakanlık, 2007). Destek kapsamına alınan tarım arazisi büyüklüğüne ilişkin sınırlama, gelir dağılımında adaletin sağlanması açısından savunulabilir. Ancak 500 dekardan fazla araziye sahip kişiler, daha fazla ödeme almak amacıyla ellerindeki araziyi paylara ayırarak geçici bir süre yakınlarına vermişlerdir. Büyük arazi sahiplerinin 500 dekardan az araziye sahip kişilerden daha fazla ödeme alma yolunu bulması, tarım kesiminde gelir adaletsizliğinin artmasına yol açmıştır.

— Arazi büyüklüğü esas alınarak yapılan doğrudan gelir desteği uygulaması, gerek bölgesel gerekse işletme düzeyinde dengesizliklere neden olmaktadır. Ortalama işletme büyüklüğü yüksek

olan Doğu Anadolu ve Güney Doğu Anadolu bölgelerinde işletme başına düşen destek görel olarak yüksektir (Erakatan vd., 2004: 97).

Tarımsal destekler ile ilgili açıklamaları bitirmeden önce son olarak önemle belirtmek gerekir ki, bir ülkede tarımsal desteklerin miktarı ile ilgili analizlerde, destek miktarının ulusal gelir içerisindeki payı tek başına yeterli bir göstergesi değildir. Bu çerçevede, gelişmiş ülkelerde destek miktarının düşük olduğu ve dolayısıyla gelişmekte olan ülkelerde de benzer eğilimlerin sergilenmesi tavsiye edilebilir. Ancak bu tavsiye sağlam gerekçelere dayanmaktadır. Çünkü gelişmiş ekonomilerde, ulusal gelir seviyesinin yüksekliği nedeniyle destek miktarının düşük olduğu sanılmaktadır.

4. Tarım Sektöründeki Temel Sorunlara İlişkin Bazı Öneriler

Tarımsal üretimde etkinliği artırmaya yönelik öneriler, aşağıdaki başlıklar altında toplanabilir:

— Türkiye’de son birkaç yıldır uygulanmakta olan doğrudan gelir desteğinin, üründen bağımsız olup arazi büyüklüğüne bağlı olması nedeniyle suistimaller ortaya çıkmıştır. Bu sistemden büyük ölçüde büyük arazi sahipleri ya da fiilen üretim yapmayan arazi sahipleri yararlanmıştır. Bu tür olumsuzluklardan ders alınarak sistemin üretime dayalı hale getirilmesi olumlu bir gelişme olarak değerlendirilmelidir.

— Tarımsal girdi kullanımının bilinçli bir şekilde yapılması sağlanmalıdır. Türk tarımında ilaç ve gübre kullanımı doğru ve gereken miktarda yapılmamaktadır. Bu durum, üretim miktarının düşmesine yol açtığı gibi, ürün kalitesini de negatif yönde etkilemektedir. Dolayısıyla, tarımsal ilaçların reçetesiz satışı ve toprak tahlili yapılmadan gübre kullanımını önlenmelidir. Bilimsel destek almaksızın yürütülen ilaçlama ve gübreleme faaliyetleri insan sağlığını tehdit ettiği gibi ciddi çevre sorunlarına da yol açmaktadır.

— Tarım sektöründeki işletmelerin AR-GE faaliyetlerinin özendirilmesi için bu tür harcamalar vergiden muaf edilmelidir.

— Toplam istihdam içerisinde tarımsal istihdamın payının azalması, iktisadi gelişme süreci ile birlikte gözlenen doğal bir gelişmedir. İktisaden gelişmiş ülkelerde bu oran görel olarak düşük düzey-

lerdedir. Ancak gelişmekte olan ülkelerde tarımsal istihdamın toplam istihdam içerisindeki payının, tarım sektöründeki faal nüfusun şehirlere, diğer sektörlerde alternatif istihdam olanakları meydana getirilmeden göçe teşvik edilmesi suretiyle azaltılması çok önemli sosyal ve ekonomik sorunlara yol açabilir. Bu anlamda gelişmekte olan ülkelerin, “gelişmiş ülke görüntüsü” vermek amacıyla tarımsal istihdamın payını zoraki azaltma çalışmaları son derece sakıncalıdır. Şehirlerde yeterli istihdam olanakları meydana getirilmeden, kırsal alanlardan yapılan göçün artması, tarım sektöründe “gizli işsiz” olanların şehirde “açık işsiz” konumuna gelmesine yol açar. Bu gelişmenin, sadece ekonomik değil, aynı zamanda birçok sosyal sorunu beraberinde getireceği açıktır. Kırsal alanlardan şehirlere doğru yaşanan göçün azaltılması için, tarımsal ürünlere dayalı sanayinin tarımsal alanlara yakın bölgelerde kurulmasının teşvik edilmesi, rasyonel bir çözüm yolu olarak değerlendirilebilir. Gıda sanayinin yerine ilişkin seçimde “tarımsal alanlardan göçü engelleme” temel kriterler arasında yer almalıdır.

Yukarıda da ifade edildiği gibi, toplam istihdamın yaklaşık üçte birini tarım sektörüne aittir. Tarım sektöründe modern teknolojik gelişmelerin yeterince kullanılmaması nedeniyle sektörde emek yoğun bir üretim yapısı egemendir. Sektöründeki işgücü ekseriyetle niteliksiz ve ucuz bir özellik arz etmektedir. Bu yapısal özelliğin maliyet avantajı sağladığı söylenebilir. Ancak sektörün uzun dönemli rekabet gücünün artırılması için, eğitilmiş işgücü miktarının artırılması ve modern teknolojik gelişmelerin yaygın bir şekilde kullanımı önemli bir zorunluluktur.

— Sulamada etkinlik sağlanmalıdır. Tarım sektöründe sulama, verimliliği artıran en önemli faktörlerden biridir. Ancak sulama miktarındaki artış ile tarımsal verimlilik artışı arasında doğrusal bir ilişki yoktur. Aksine aşırı sulama, tuzlanmayı artırarak tarımsal arazilerin verimliliğini düşürür. Dolayısıyla hem maliyetli olduğu hem de su israfına neden olduğu için açık sulama yöntemi, birçok ülkede terk edilerek en etkin sulama yöntemi olan “damlatma yöntemi”ne geçilmiştir. Ülkemizde, halen ağırlıklı olarak “yüzey sulaması” yöntemi uygulanmaktadır. Bu yöntem ile yapılan sulamada, suyun neredeyse %50’lik bölümü boşa gitmektedir. Dolayısıyla,

damlatma yönteminin yaygınlaştırılması gerekmektedir. Damlatma yönteminin temel avantajları aşağıdaki noktalarda toplanabilir:

- i. Bu yöntem ile yapılan sulamada, ekili alanın tamamı yerine, sadece, ekilen bitki köklerine damlatma yapılmaktadır.
- ii. Bitkinin gelişimini sürdürdüğü alanın nemliliğinin korunarak verimlilik artışı sağlanmaktadır.

Kısacası, sulama alanlarının artırılması ve sulamada israfın önlenmesi, tarımsal üretimde belirsizliğin azalmasına ve verimliliğinin artmasına katkı sağlar. Tarımsal üretimin artması anlamına gelen bu durum, aynı zamanda istihdamın artmasına da yol açar.

Damlatma yöntemine geçişin yüksek maliyet gerektirdiği söylenebilir. Ancak bu anlamda yapılan harcamaları batık maliyet olarak değerlendirmek gerekir. Çünkü birim alanda sağlanacak üretim artışı, karlılık oranını artırır.

— Hayvancılık sektörüne destekler artırılmalıdır. Damızlık hayvan ithalatının artırılması gerekmektedir.

— Türkiye’de hayvancılık sektöründeki üretimde, teknolojik gelişmelerden yeterli ölçüde yararlanılmamaktadır. Beyaz et üretiminde bu anlamda çok önemli mesafeler kat edilmiştir. Aynı şekilde kırmızı et üretiminde de yeni teknolojilerin yaygın bir şekilde kullanılması gerekmektedir.

— Günümüzde tarımsal ürünler ihracatında pazar payı edinmenin ön koşulu, kalite ve hijyen konusunda güvenilir olmaktır. Türkiye’de, birçok tarımsal ürünün yanı sıra et ve süt ürünlerinde kalite ve hijyen standartlarına uygun mikro markalaşma stratejisi desteklenmelidir.

— Kaçak hayvan girişi önlenmelidir. Sınır bölgelerden denetimden geçirilmeksizin sokulan kaçak hayvanlar bulaşıcı hastalıkların yayılmasına yol açmaktadır. Hayvancılık teşviklerinin artırılarak maliyet avantajının sağlanması ve etkin denetim mekanizmalarının geliştirilmesi, kaçakçılıkla mücadele için gereklidir.

— Tarımsal üreticilerin başvurabileceği bilgi bankası kurulmalıdır. Gerek Türkiye’de gerekse diğer ülkelerde tarımsal üretimin arz ve talep dengesinin yanısıra ekim miktarındaki ve ekim alanlarındaki

gelişmeler hakkında kolay ulaşılabılır bilgi merkezlerinin tesisi, tarım üreticilerinin doğru karar vermesine yardımcı olacaktır.

5. Sonuç

Tarım sektörünü kısa dönemde küçülterek etkinleştirmek çok kolay gözükmemektedir. Tarım sektörü, nüfusun önemli bir bölümünü barındırmakta ve kısa dönemde burada istihdam edilenlerin tarım dışı alanlara aktarılması çok kolay gözükmemektedir. Öte yandan tarımsal üretimde teknoloji kullanımında yetersizlik ve alt yapı eksikliği sorunu yaşanmaktadır. Ayrıca unutmamak gerekir ki, tarımsal üretimin parasallaşma süresi görece olarak uzundur. Çiftçinin ürettiğini paraya dönüştürmesi, ancak hasat dönemi sonunda mümkündür. Daha da önemlisi sektörde doğal koşulların etkili olması, tarımsal arazilerin aşırı parçalanmışlığı, toprak dağılımının adil olmaması ve ürün fiyatlarının görece düşüklüğü, tarımsal nüfusun önemli bir bölümünün yoksulluk sınırının altında yaşamasına yol açmaktadır.

Bütün bu sorunlara ilaveten, küresel ısınma tehdidi ile birlikte gıda üretiminin önemi artmıştır. Dolayısıyla, devletin sektörü ihmal etmemesi ve etkili tarımsal politikalar uygulaması zorunlu hale gelmiştir. Tarımsal destekleme politikaları, gelir dağılımının ıslahı amacının yanı sıra özellikle etkinlik ve verimlilik amacına odaklanmalıdır. Bu çerçevede, kıt kaynak ve etkin kaynak tahsisi ilkeleri esas alınarak Türkiye’de hangi ürünün ne miktarda üretileceği çok iyi hesaplanarak destekleme politikaları sürdürülmelidir. Ürün seçiminde öncelikle, rekabet avantajı kriteri esas alınmalıdır.

KAYNAKÇA

Abay, Canan, “AB’de Bitkisel Ürünlerde Uygulanan ve Türkiye’nin Uyumu Açısından Değerlendirilmesi”, **Türk Tarım Politikasının Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikasına Uyumu**, Ed: Erdoğan Oktay ve Renan Tunalıoğlu, 2005

Abay, Canan vd., “Türkiye’de Tarım Politikalarında Değişim”, <http://www.zmo.org.tr/etkinlikler/6tk05/04cananabay.pdf>

Ağaoğlu, Y.Sabit vd., “Yirmibirinci Yüzyıl Başlarında Türkiye Tarımının Vizyon ve Misyonu”, <http://www.zmo.org.tr/etkinlikler/6tk05/062sabitagaoglu.pdf>

Babacan, Aziz, **Genel Tarım Politikaları Çerçevesinde Doğrudan Gelir Ödemeleri Sistemi**, DPT Yay., <http://ekutup.dpt.gov.tr/tarim/babacana/gelirode.pdf>

Başbakanlık (2007), <http://rega.basbakanlik.gov.tr/eskiler/2007/02/20070216-17.htm>

Çakmak, Erol H. ve A. Halis Akder **DTÖ ve AB’deki Gelişmeler Işığında 21.Yüzyılda Türkiye Tarımı**, TÜSİAD Yay.No: TÜSİAD-T/2005-06/397, Haziran 2005.

16 DİE; **Hane Halkı İşgücü Anketi Sonuçları Haber Bültenleri**, <http://www.die.gov.tr/TURKISH/SO-NIST/ISGUCU/isgucu.htm>

DİE; **Hane Halkı İşgücü Anketi Sonuçları Haber Bültenleri**, http://www.die.gov.tr/TURKISH/SO-NIST/ISGUCU/T04_250106.XLS

DPT, 2001, **Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı: Hayvancılık Özel İhtisas Komisyonu Raporu**,

DPT (2006), **2006 Yılı Programı**, <http://ekutup.dpt.gov.tr/program/2006.pdf>

DPT, **Ekonomik Gelişmeler**, 2000 – 2007 Dönemine İlişkin Sayılar.

DPT; **Temel Ekonomik Göstergeler**, Aralık 2006.

Eker, Mehmet Mehdi, “Tarımda Değişim ve Dönüşüm”, 12 Şubat 2007.

Erakatan vd., **Türkiye’de Tarımın Teşvikinde Doğrudan Gelir Desteği Sistemi ve Sonuçları**, İstanbul Ticaret Odası, Yay.No: 2004 – 53, 2004.

H. M., http://www.treasury.gov.tr/tarim_web.pdf

Kasnakoğlu, Haluk, Halis Akder ve Erol Çakmak, **Tarım Politikalarında Yeni Denge Arayışları ve Türkiye**, TÜSİAD Yay. No: TÜSİAD – T/99 – 12/275, 1999.

Olgun, Akın, “AB’de Ortak Tarım Politikasının Geç-

mişi, Reformlar, Mevcut Durum, Geleceği ve Türkiye’nin Uyumu Açısından Değerlendirilmesi”, **Türk Tarım Politikasının Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikasına Uyumu**, Ed: Erdoğan Oktay ve Renan Tunalıoğlu, 2005.

Sabah Gazetesi, 23 Nisan 2007.

T.B.a., http://www.tb-yayin.gov.tr/2005/TARIM-DA_DEGISIM_VE_DONUSUM.ASP.

T.B.b., www.tarim.gov.tr.

Tarım Kanunu (2006), 5488 No’lu Tarım Kanunu, 18/04/2006. (<http://rega.basbakanlik.gov.tr/Eskiler/2006/04/20060425-1.htm>).

TÜGEM (2007), <http://www.tugem.gov.tr/tugemweb/dgdvecks.html>.

TÜGEM, <http://www.tugem.gov.tr/tugemweb/dgdvecks.html>

TUIK, **Bitkisel Üretim II. Tahmini**, 2007.

Winter, L.Alan, “The So – Called Non Economic Objectives of Agricultural Support”, **OECD Economic Studies**, No:13, 1989.